

Det svenska medicinalverkets historia

Märta Elvers-Hulth's arbete — en okänd guldgruva för forskningen

Rolf Å Gustafsson

En fantastisk arbetsinsats har utförts av Märta Elvers-Hulth — under många år bibliotekarie vid medicinalstyrelsen, sedermera socialstyrelsens bibliotek. Som pensionär har hon sammanställt en bibliografi över material rörande den svenska hälso- och sjukvårdens organisatoriska utveckling. Bibliografen är ett utomordentligt viktigt verktyg för forskarna för vilka den hittills varit anmärkningsvärt okänd.

Rolf Å. Gustafsson är fil dr i sociologi på avhandlingen Traditionernas ok — den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i historiesociologiskt perspektiv. Han arbetar nu med forskning om den offentliga sektorns organisation vid Arbetslivscentrum i Stockholm.

Märtha Elvers-Hulth, som 1947 anställdes som bibliotekarie vid dåvarande Medicinalstyrelsens bibliotek, bestämde sig för drygt tio år sedan att ägna sin tid som pensionär till att sammanställa en bibliografi över material rörande den svenska hälso- och sjukvårdens organisatoriska utveckling. Det mödosamma arbetet, som styrts av en imponerande kännedom om utvecklingens konkreta förlopp, har resulterat i en veritabel guldgruva för forskningen på området. Själv hittade jag fram till Elvers-Hulth för några år sedan, när jag hade kört fast i försök att hitta litteratur om de svenska ansatserna till hälsovårdslagstiftningen mot 1850-talets slut.

I denna artikel skall jag försöka råda bot på den bristande kännedomen om bibliografen. Avslutningsvis framför jag utifrån ett historiskt sociologisk perspektiv några reflexioner kring det verktyg bibliografen utgör.

"De nya krafter som kom saknade historiskt intresserade och tyckte att det är vi som vet."

"Jag tyckte det skulle vara synd om det historiska materialet skulle vara bortsopat, om det återigen blev intresse för den historiska bakgrunden."

Orden är Elvers-Hulth's egna och hänför sig närmast till situationen kring åren 1967–72. Stora förändringar i medicinalstyrelsens och därmed dess biblioteksresursers organisation skedde då: Den gamla Medicinalstyrelsen (vars rötter står att finna i det av åtta medicinare instiftade Collegium Medicorum 1663) sammanslogs med den långt senare (1912) tillskapade Socialstyrelsen. Under det senare ämbetsverkets namn sammanfördes också de två myndigheternas bibliotek. Av rationaliseringsskäl sammanslogs 1972 Socialstyrelsens, Statistiska Centralbyråns och Byggnadsstyrelsens bibliotek.

Den ekonomiska rationaliseringen finns det ingen anledning att ifrågsätta. Däremot hotade den genom åren upparbetade "osynliga" förtrogenheten med biblioteksmaterialet att gå till spillo. När exempelvis den fd generaldirektören i Medicinalstyrelsen, Arthur Engel, behövde uppgifter rörande 1860-års dödsorsaksnomenklatur för en historisk studie, så misslyckades framtagningen av detta på det nya biblioteket. Detta blev den direkta startimpulsen till det bibliografiska arbetet.

Den gjorda insatsen består av två grenar: *Dels* en uppläggning och systematisering av ett arkiv bestående

De nya krafter som kom saknade historiskt intresse och tyckte att det är vi som vet

de av primär- och sekundärmaterial om medicinalväsendets organisation och administration (finns tillgängligt i det nya biblioteket). Dels den bibliografi jag här koncentrerar mig på och som finns i form av ett kortregister. Detta täcker materialet i arkivet, litteratur på det redan nämnda fackbiblioteket, samt en mängd annat relevant material. För närvarande pågår ett arbete med att överföra kortregistrets information till en databas tillgänglig på Socialstyrelsens bibliotek.

Bibliografins uppläggning och innehåll.

Bibliografin är uppdelad i 13 huvudavdelningar och ett finmaskigt nät av olika underavdelningar. Huvudavdelningarna avser, enligt Elvers-Hulth själv, att avspejla Medicinalstyrelsens (och dess föregångare Collegii Medici och Sundhetskollegiets) "intressesfär" fram till sammanslagningen med Socialstyrelsen. I viss utsträckning ansluter de till den indelning i byråer med olika ansvarsområden, som utvecklades över tiden fram till sammanslagningen.

Den administrativa indelningen har dock inte följts slaviskt. Den kurativa medicinen (avdelning IV), inklusive psykiatrisk vård, har skiljts från den preventiva verksamheten (avdelning V), samtidigt som socialmedicin (avdelning VI) fått en egen avdelning. Den senare är tillskapad för att ge plats åt det material, som ej betraktades som tillhörande det egentliga medicinalväsendet under större delen av den period bibliografin täcker. Här ingår material som utifrån socialpolitiska och teoretiska överväganden gäller hälso- och sjukvårdens olika grenar i förhållande till vidare samhällsliga frågeställningar. Även andra verksamheter inom vad som kan betecknas som den reproduktiva offentliga sektorn har här medtagits (exempelvis barnavård, handikappsvård, skolhälsovård, kommunal åldringsvård, missbruksvård m.m.) Genom bibliografin kan man erhålla hänvisningar till orginaldokument, utredningar, debattartiklar och monografier rörande ett brett spektrum av hälso- och sjukvårdsfrågor.

För att åstadkomma en adekvat indelning tvingas varje bibliograf till en balansakt mellan att å ena sidan vara trogen olika epokers planerare, utredare och forskare och att å andra sidan ge en god hjälp för efterkommande sökningar i materialet. Det senare behovet leder lätt till att man påför materialet egna –

.....
Socialmedicin har fått en egen avdelning, tillskapad för att ge plats åt material som ej betraktades som tillhörande det egentliga medicinalväsendet under större delen av den period bibliografin täcker
.....

uttalade eller outtalade – analyser, intressen och värderingar. Endast den framtida användningen av bibliografin kan visa i vilken utsträckning dessa svåra avvägningar lösts på ett tillfredsställande sätt. Själv ser jag dock klara fördelar med den gjorda systematiseringen.

Vilket material har då klassificerats enligt detta schema?

Förutom den litteratur som framkommit genom omfattande manuella sökningar i Kungliga Bibliotekets samlingar, SoSs-SCBs redan nämnda fackbibliotek och Karolinska Institutets bibliotek, så har tre huvudkällor använts:

- Kommittébetänkanden från 1809 – tom 1903 finns med genom Thyselius' kända förteckning över dessa (utgiven 1896 och 1904).
- Statliga utredningar från åren 1904–1967 har behandlats på liknande sätt genom användandet av den mycket omfattande "Förteckning över statliga utredningar 1904–1945" (utgiven av Riksdagsbiblioteket 1953) och de mindre omfattande publikationsförteckningar som givits ut för efterföljande år. Hela sviten av utredningar på området från 1809 finns således med i bibliografin.
- En viktig bibliografi som använts är *Svensk Bokförteckning*, genom vilken man ju i princip skall kunna erhålla en fullständig bild av publikationer som utgivits i bokform i Sverige. 1866 infördes en systematisk avdelning i *Svensk Bokförteckning*, vilken Elvers-Hulth använt genom att helt enkelt gå igenom avdelningen "läkarvetenskap", senare benämnd "medicin".
- De tidskrifter som ingår i bibliografin utgör ett nära nog heltäckande material. Så gott som samtliga svenska tidskrifter på området har gått igenom. Dock ej de rent medicinskt fackvetenskapliga. Kompletteringar är dessutom under arbete. Tidskrifterna

har följts fr om den första årgången. Innehållsförteckningar har ej använts. Genomsökningen av tidskrifternas har till övervägande delen tillgått på så sätt att de helt enkelt bläddrats igenom, varefter relevanta artiklar sorterats in i bibliografin.

Forskning om medicinalväsendets historia i Sverige.

När det gäller medicinalväsendets utveckling, så finns det två viktiga översiktsverk att tillgå på svenska. Låt mig först försöka karakterisera dessa, för att sedan återvända till Elvers-Hults bibliografi och dess betydelse.

Först, och man får nog också säga främst, kommer det monumentala arbetet i tre band *Svenska och Finska medicinalverkets historia 1663–1812*, som utgavs under åren 1891–93. Det var den finske fd professorn i anatomi och statsmedicin, arkivarien, Otto E.A. Hjelt som då publicerade frukterna av sitt tioåriga arkivforskningsarbete, syftande till att lägga en grund för beskrivningen av medicinens framväxt i ett organisatoriskt/administrativt perspektiv. Detta verk har satt sina spår i så gott som samtliga efterkommande seriösa arbeten på det medicinhistoriska fältet i Sverige.

De tre banden innehåller en bred och välförankrad kunskap om titelns ämne och en hel del därtill. Förutom en noggrann översikt över den formella organisatoriska utvecklingen, så ger Hjelts verk också bla kulturhistoriska interiörer från gångna tiders vård, omsorg och försök till prevention.

Det är nog ingen överdrift att påstå att dagens kunskap om medicinalväsendets uppbyggnad och utveckling under tiden fram till 1812 i stort är liktydig med innehållet i Hjelts arbeten. Kungliga Bibliotekets exemplar av de tre banden bär tydliga spår av den flitiga användningen. En risk ligger det naturligtvis i detta: Eftersom verket innehåller en riklig mängd hänvisningar till originalkällorna (förordningar, kungliga direktiv, protokoll, brev m.m.), varav en hel del avtryckts in extenso, så kan efterkommande frestas att använda Hjelt som en källskrift.

Vad gäller de stora linjerna finns det enligt min bedömningen knappast anledning befara att Hjelt skulle misslyckats med att ge en riktig bild. En källkritisk granskning skulle dock vara synnerligen önsk-

.....
Dagens kunskap om medicinalväsendets uppbyggnad och utveckling fram till 1812 är i stort liktydig med innehållet i Hjelts arbeten
.....

värd, även om detta endast skulle leda till konstatandet av att Hjelt faktiskt avspeglade källornas innehåll väl.

Sjövall (1980) har visat hur fruktbart det kan vara att utifrån Hjelts översikt välja ut segment av vårdhistorien och där skrapa i nästa lager av dokument. Frågan om "vem som skulle få vårda vad?" under 1680-talets strider mellan akademiskt utbildade medicinare (Collegium Medicum), kirurger (barberarskråt) och den numera utdöda vårdkategorien badare med uppgifter inom bla den "lilla kirurgin", visar sig i mitt sociologiska perspektiv vara en interprofessionell kamp. Genom att s s stanna upp ett tag i Hjelts breda och innehållsrika flöde, kan viktiga insikter nås utifrån vad som skulle kunna kallas riktade delstudier.

En mer principiell fråga beträffande den berättande och synbarligen teorifria historieteckning Hjelt står för, är i vilken utsträckning hans verk inte "bara" ger tillgång till basfakta, utan också implicita antaganden och slutsatser. Det är långt ifrån orimligt att tänka sig att Hjelts monumentala verk färgat våra föreställningar om vad som är viktigt i vårdhistorien och bidragit till nutida uppfattningar om dynamiken i vårdväsendet.

I samband med Hjelts digra verk måste också dess efterföljare, *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962*, nämnas. Inför Medicinalstyrelsens 300-års jubileum utsågs en redaktionskommitté bestående av bla idéhistoriker och historiker att under ledning av Sveriges kanske mest namnkunnige medicinhistoriker, Wolfgang Kock, planera utgivningen av en efterföljare till Hjelts verk. Resultatet finns publicerat i en vacker och innehållsrik volym bestående av 25 artiklar, där främst den administrativa/organisatoriska utvecklingen inom olika grenar av medicinalväsendet behandlas. Tyvärr har dock inte litteraturreferenser kunnat medtagas i denna skrift, men beskrivningen av utvecklingen är sannolikt saklig utifrån sina egna förutsättningar.

Historia och sociologi

På tidningarnas kultursidor pågår idag en diskussion om behovet av ett tydligare och mer medvetet förhållningssätt till historien, än vad som karakteriserade efterkrigstidens ekonomiska tillväxtoptimism och reformiver. Elvers-Hulth's arbete kan i detta sammanhang ses som frukterna av en framsynt insikt.

Intresset för sambandet mellan historia och övrig samhällsvetenskap har ökat under den senaste tioårsperioden i Sverige. Det verkar också klart att själva ämnesvalet för historiskt orienterad samhällsvetenskap förändrats: Intresset för vad som pågår (och pågått) i samhället "under" de politiska händelserna och de konstitutionella förändringarnas nivå har ökat.

En mötespunkt vad gäller ämnesvalet för sociologer och historiker har temat socialhistorien blivit. Det finns helt klart ett växande intresse för historiska studier av den svenska vårdens utveckling och funktioner. Flera viktiga monografier har nyligen publicerats (se min referenslista). Ytterligare är under arbete. Man kan tala om en våg av ny forskning på området. Inte minst manifesteras detta genom det ansvar för utvecklingen som Forskningsrådsnämnden nyligen tagit genom att finansiera ett nätverk för forskning om förebyggande hälsovård i historien. Knutpunkten för detta finns vid TEMA H, Linköpings universitet organiserat genom historikern Jan Sundin.

Den franska annales-skolan måste också nämnas i sammanhanget både för dess viktiga ställning i den inomvetenskapliga debatten, men kanske framförallt för det genomslag dess bokproduktion fått bland en intresserad allmänhet. Diga volymer om olika temata som skär på tvärs med "traditionell" historia och annan samhällsvetenskap översätts nu också till svenska. Barndomens historia, brottets utveckling över tid, och olika epokers uppfattningar om och ritualer kring död, är exempel på det nyväckta intresset för socialhistoria inom annales-traditionen. Och

Intresset för sambandet mellan historia och övrig samhällsvetenskap har ökat under den senaste 10-årsperioden i Sverige

här ser vi kopplingen till frågeställningar som också har bäring på en analys av medicinalväsendet.

Därmed skall jag återvända till bibliografin och kommentera dess tänkbara användningsmöjligheter.

Pendlingen mellan del och helhet.

Genom de två nämnda verken (Hjelt och Kock, red) finns en följd av historieskrivning vad gäller basfakta i den formella organisationens utveckling. En första nödvändig grund för forskning är därmed lagd. Vad gäller de nya möjligheter som Elvers-Hulth's bibliografi öppnar vill jag uppmärksamma följande:

För det första ger bibliografin en uppdaterad ingång (Tom 1967) till så gott som hela den genom åren tillskapade sekundärlitteraturen. I detta sammanhang är den främsta förtjänsten att forskare och andra har det mesta samlat på ett ställe. Den översikt och förtrogenhet med litteraturen, som åtminstone sociologer sällan "hinner med" att skaffa sig, kan nu erhållas med en mindre tidsinsats än vad som tidigare krävts.

Bibliografin har i stort strukturerats enligt ett "myndighetsperspektiv", men rätt använt kan detta betraktas som en tillgång: Genom att olika grenar av medicinalväsendet exponeras, så kan åtminstone en form av helhet erhållas: Översikten över den formella regleringen (lagar, förordningar, stadgar), vilken faktiskt ännu inte sammanställts på ett överskådligt sätt. Detta leder över till en annan poäng med bibliografin:

För det andra kan den helhet som grundlagts på detta sätt hjälpa till att åstadkomma vad jag här kallat riktade delstudier. Alltför ofta får man känslan av att ämnet valts utifrån tillgången på obearbetat och/eller säkert källmaterial, när det gäller historiska monografier med adress till vården. Lars Öberg uttrycker en aspekt på detta, när han 1979 inleder ett symposium om källmaterial i svensk medicinhistoria (anordnat av Läkarsällskapet's medicinsk-historiska sektion):

"Vi saknar ett sammanfattande verk över medicinens historia i Sverige. Detta är en påle i köttet för den medicinsk-historiska sektionen. Vi arbetar med detaljfrågor, som vi hoppas skall bli byggstenar i ett gott bygge" ... (*Medicinhistorisk årsbok* 1979, s 58).

Sociologer, å sin sidan utmärker sig ibland genom att göra teoretiskt styrda "punktnedslag" i historien i syfte att hitta en belysning av ett teoretiskt begrepp. Genom den översikt över medicinalväsendets faktis-

.....
Vi saknar ett sammanfattande verk över medicins historia i Sverige. Detta är en påle i köttet för den medicinsk-historiska sektionen
.....

ka utveckling som vi nu fått hjälp till, kan den vård-historiska relevansen i studierna förhoppningsvis öka: Olika avgörande skeden (exempelvis då olika institutioner och/eller personalkategorier skapas eller omformas) kan nu lättare identifieras som en del i helheten. I de fall detaljstudier planeras, så finns genom bibliografin nu en bättre möjlighet att låta dessa styras av kunskap om de övergripande sammanhangen.

För det tredje kan bibliografin användas för att kompensera vissa begränsningar, dock inte alla, i de ovan relaterade verken om medicinalväsendets historia. Vi har sett hur dessa koncentrerats kring den formella centrala utvecklingen. Genom Elvers-Hulths insats kan en bättre orientering om dels skilda personalkategorier, dels lokala vårdinrättningar och lokalt förankrade vård-, omsorgs- och hälsovårdande organ erhållas.

När det gäller olika personalkategorier kan hänvisningar till litteratur om basfakta gällande "underställd" personal erhållas (exempelvis sjuksköterskor, vårdbiträden, skötare, arbetsterapeuter). Dessa intar en undanskymd plats i främst Hjelts arbeten, vilket till stor del kan förklaras av att flera av dessa kategorier ej konsoliderades förrän efter den period han behandlade. Till detta kommer den begränsning som ligger i de båda översiktsverken, nämligen att de inte primärt syftat till att ge en bild av den dagliga praktiska vård- och omsorgsverksamheten. Här kan alltså materialet i bibliografin hjälpa till att ge mer kött och ben till bilden av medicinalväsendet. Eller om man så vill; bidra till att introducera det socialhistoriska perspektiv som ofta saknas.

Vad gäller lokala vårdinrättningar, dvs olika sjukhus mm, ger bibliografin bla upplysningar om de kulturhistoriskt färgade monografier, som under årens lopp skrivits i samband med olika jubileer. Detta ger också en vis möjlighet till belysning av hur de

centrala direktiven slog igenom ute i landet. Det blir därigenom lättare att igångsätta studier av eftersläpning och lokala förutsättningar och krav.

Med lokalt förankrade vård-, omsorgs-, och hälsovårdande organ avser jag bla socknens fattigvård och i den historiska förlängningen av detta den sekulariserade kommunens- och stadsstyrelsens åldringsvård, barnomsorg och socialvård. Även hälsovårdsnämnderna hör till denna kategori. De utgjorde som bekant under långa tider Sveriges viktigaste ansats till prevention. Till de lokalt förankrade organen får väl också provinsial-, distrikts- och stadsläkare räknas, vilka också figurerar i lokalhistoriska verk. En del sådana har Elvers-Hulth fått med i sin bibliografi.

För det fjärde kan konstateras att de genomgångna tidskrifterna utgör ett unikt material. Dessa kan – för att använda historikers terminologi – användas både som "kvarlevor" och "berättelser".

Som kvarlevor kan artiklarna användas för studiet av innehållet i debatten om medicinalväsendet: Olika drivande personers eller intressegrupperings framförda åsikter kan sammanställas och jämföras med varandra, för att ge en bild av skiljelinjer i debatten. Inplacerat i det större samhälleliga sammanhanget och mot bakgrunden av kännedom om medicinalväsendets uppbyggnad vid den aktuella tidpunkten, kan detta bla bidra till analysen av dynamiken i förändringarna.

Som berättelser om medicinalverkets uppbyggnad och/eller funktion har dessa artiklar naturligtvis också ett visst värde. Fördelen är att man kan få punktvisa inblickar av kanske lite udda karaktär, vilket kan bidra till att nyansera den övergripande bilden, eller ge uppslag till nya studier. Nackdelen ligger naturligtvis i det färgade perspektiv och den begränsade tid, som olika artikelförfattare kan förväntas haft tillgång till.

Mycket mer skulle naturligtvis kunna sägas om den bibliografi jag här försökt ge en bild av. Här slutar dock min presentation, som egentligen främst bör inspirera till en användning av detta verktyg. Endast de resultat som vi i framtiden förhoppningsvis kommer att få från analyser av rötterna till dagens hälso- och sjukvårdssystem, kan utgöra en bekräftelse på och ett tack till Märtha Elvers-Hulth för hennes fantastiska arbetsinsats.

Exempel på nyligen publicerade monografier om den svenska vårdhistorien är A. Brändström *De kärlekslösa mödrarna – Spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet* (Almqvist & Wiksell international 1984), B.E. Eriksson *Vägen till centralhospitalet – Två studier av den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige* (Daidalos 1989), R. Å Gustafsson *Traditionernas ok – den svenska hälso-och sjukvårdens organisation i historie - sociologiskt, perspektiv* (Esselte-Studium 1987) K. Johannisson *Det mätbara samhället – Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa* (Norstedts 1988), B-I. Puranen *Tuberkulos – En sjukdoms förekomst och dess orsaker, Sverige 1750–1980*. (Umeå studies in economic History 7 1984), R. Qvarsell *Ordning och behandling – Psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft* (Almqvist & Wiksell international 1982).

REFERENSER

En utförlig redogörelse för Socialstyrelsens bibliotek, dess historiska rötter och samlingar har skrivits av Elvers-Hulth själv och inledde arbetet med bibliografen: *M. Elvers-Hulth*. "Från collegii Medici till socialstyrelsens bibliotek", Nordisk medicinhistorisk årsbok 1974.

Den fullständiga källangivelsen för de nämnda historiska översiktsverken är: *Hjelt O.E.A.*: Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812, band 1–3 (Helsingfors

1891–1893) och *W. Kock* (ref): Sveriges medicinalväsende 1813–1962 (Nordiska Bokhandels Förlag 1963).

Hjelts biografi och skrifter redovisas av *G. Soininen* "Arkivatern Otto E.A. Hjelt, medicinhistoriens fader i Finland", Nordisk medicin 1939, Bd 3, s 2950.

Översikter över Sveriges medicinska tidskrifter återfinns i: *Tigerstedt, R.*: Sveriges medicinska tidskriftslitteratur *Hygiea 1900*, bd 61, s 180 och *P.H. Törngren*. "Sveriges medicinska tidskrifter", *Hygiea* 1938, bd 100:2, s 9.

En uppfattning om den svenska medicinhistoriska forskningens ställning och utveckling kan erhållas genom: *Kock W.*: Den vetenskapliga medicinhistoriens utveckling i Sverige under 1900-talet, Medicinhistorisk årsbok 1967, *Lindroth S.*: Medicinens historia som akademiskt undervisningsämne, Nordisk medicinhistorisk årsbok 1980, supplementum VI och *Frängsmyr T* (red): History of Science in Sweden – The growth of a discipline 1932–1982, Uppsala studies in history of science 2. *Johannisson, K.*: Medicinhistoria idag, *Lychnos* 1988 (Almqvist & Wiksell International).

Diskussioner kring förhållandet mellan historievetenskapen och sociologin återfinns i *Jones G.S.*: Från historisk sociologi till teoretisk historia", Häftet för Kritiska Studier 1980: 1, *Abrams P.*: Historical Sociology (Somerset 1982).

Torstendal R & Nybom T.: Historievetenskap som teori, praktik, ideologi (Författarförlaget 1988), samt *Törnqvist*: Historiskt konkretiserande sociologi i *P. Månson* (red) Moderna samhällsteorier (Prisma 1988).

Övrig litteratur som refererats till: *Sjövall Hj.*: Vem skulle få vårda vad? – Fackliga strider i 1600-talets Sverige, Nordisk medicinhistorisk årsbok 1980 och Källmaterial till svensk medicinhistoria – referat av symposiediskussion vid läkarsällskapets sektion för medicinsk-historia, Nordisk medicinhistorisk årsbok 1979.